

Сергій Полтавець

ЕФЕКТИВНІСТЬ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті розглядається еволюція владних повноважень Б. Хмельницького та її вплив на ефективність його державотворчої діяльності.

Ключові слова: ефективність влади, легітимність, охлократія, монархічна тенденція.

S.Poltavets. Efficiency of the hetman power of B.Hmelnitsky. The evolution of imperious powers of B.Hmelnitsky and its influence on its efficiency in state creative activity is considered in this article.

Keywords: efficiency of the power, legitimacy, okhlokratiya, a articlemonarchic tendency.

Перелік робіт, присвячених Українській національній революції середини XVII століття загалом та персонально гетьману Б. Хмельницькому, зайняв би не один десяток сторінок. З огляду на винесену в назву тематику статті вважаємо за потрібне назвати тих науковців, які у своїх дослідженнях намагалися розкрити політичну складову державотворчих пошуків Б. Хмельницького та його найближчого оточення, зокрема проблему ефективності влади «Великого Богдана». При цьому слід зробити застереження, що цей список не буде повним з огляду на обсяг статті та враховуючи, що науковець завжди у своїх пошуках, досліджуючи ту чи іншу проблему, торкається, нехай і дотично, досить широкого кола питань. Це перш за все праці С. Величенка, Л. Винара, В. Голобуцького, В. Горобця, М. Грушевського, Я. Качмарчика, І. Крип'якевича, Л. Кубалі, В. Липинського, Ю. Мицика, О. Оглоблина, Л. Окиншевича, О. Салтовського, П. Саса, Ф. Сисина, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Таїрової-Яковлевої, Я. Федорука, Ф. Шевченка, А. Яковліва.

Важливих аспектів зазначеної проблематики у своїх роботах торкалися В. Борисенко, О. Гуржій, Д. Дорошенко, М. Костомаров, В. Кривошея, Б. Крупницький, М. Петровський, В. Сергійчук, О. Струкевич, О. Субтельний, Т. Чухліб, Д. Яворницький.

На ефективність гетьманської влади першочерговий вплив мало те, що ця посада від свого початку була вибор-

ною. І хоча влада запорозьких ватажків, особливо під час військових походів, нагадувала тиранічну: «цей старший їхньою мовою називається гетьманом [hettman], його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився» [1], все ж, за згадками француза Боплана, «за сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано» [1] більшість козацьких провідників загинули насильницькою смертю від рук своїх підлеглих. Переважання серед рядового козацтва охлократичних настроїв не раз ставало причиною не тільки втрати влади для гетьмана, але й втрати життя. В цьому сенсі варто лише згадати поведінку рядового козацтва «черні» під час повстань, які передували Хмельниччині. У цій поведінці ми спостерігаємо начебто один «сценарій»: за перших ознак можливої поразки «чернь», бажаючи зберегти життя, пропонує супротивникам відкупитись головою гетьмана та іншої старшини. Поразку попередніх виступів не варто вбачати лише в неправильній «стратегії» та «тактиці» ведення військових дій. З нашого погляду, цих причин значно більше і деякі з них лежать у дещо іншій площині. Наявна у науковій літературі тенденція до обґрунтування «виборності» та інших проявів «прямої демократії» і т. інш. у запорозькому війську як свідчення прогресивності розвитку суспільних та державних інституцій на вітчизняних теренах наприкінці XVI та на початку XVII ст. не дає прямої відповіді на питання про те, де проходить межа між «демократією» та «охлократією» у козацькому середовищі. «Охлократія – влада суспільно-політичних груп, які апелюють до популістських настроїв у їх найбільш примітивних та, разом з тим, масових варіантах» [2, с. 235]. Дефініція, запропонована російськими вченими, добре ілюструє ті настрої всередині козацтва, які не раз ставали на заваді розгортанню попередніх повстань та й в ході революції мали деструктивний характер. Запорозьке козацтво у більшості своїй дбало лише про власні вузькостанові інтереси, тому то «популістам» не складно було знайти прихильність у загалу. Зіграти на сьогочасних, одномоментних настроях натовпу міг будь-який галасливий козак, що бачив у цьому свою вигоду. Варто зауважити, що такі спроби були неодноразовими й за гетьманування Б. Хмельницького. Так, наприклад, після укладення Зборівського договору 1649 р. на Запоріжжі з'явився претендент на гетьманську булаву Худолій, заколот

якого було придушено Б. Хмельницьким. М. Грушевський вважає, що головною причиною невдоволення Б. Хмельницьким було надання дозволу татарам брати «ясир» на Українських землях. Але він одразу застерігає, що «призвів на се дав не Хмельницький, іно король (хоч в текс умови з ханом сеї ганебної статті не завели, але призвів на вільне грабування був даний), але на Україні вину за се (і остільки справедливо, що в його волі було спинити сі спустошення) зложили на Хмельницького;...» [3, с. 475 – 476]. Вчений закидає Хмельницькому, що він та «козаччина тратять свою ролю проводирів народу, народної війни; хоч і дальше значні народні маси беруть в ній участь, то під впливом ненависті до поляків, то під тиском обставин, ба навіть часом і примусу» [4, с. 475]. Така різкість в оцінках Б. Хмельницького у відомого українського вченого пізніше на сторінках «Історії України-Руси» зникає, хоча представник «народницького» напрямку в історіографії ніколи не оцінював діяльність «Великого Богдана» так, як В. Липинський. Вдаючись до таких оцінок, М. Грушевський певною мірою ставить під сумнів легітимність влади Б. Хмельницького, оскільки говорить про незначну підтримку його діяльності серед народних мас. «Народні маси зовсім не мали охоти до воєнного промислу; коли піднята з напруженням всіх народних сил війна 1648 – 1649 рр. не привела до здійснення надій, почуття розчарування, утоми мусило обняти люд» [5, с. 475]. З іншого боку, таким чином Грушевський непрямо визнає, що після одного року визвольної боротьби низове козацтво, селянство (тобто переважна більшість населення) схилилася до закінчення військових дій. Виходячи з цього, ми вважаємо, що у ескалації військового конфлікту з Річчю Посполитою не були зацікавлені саме ці верстви населення, а отже, найбільш послідовними противниками примирення були саме гетьман та його найближче оточення. Попри те, що пункти Білоцерківської угоди (1651 р.) за своїм змістом значно поступалися Зборівському договору, все ж варто пам'ятати, що була ще й перемога козацького війська під Батогом (1652 р.), за результатами якої Військо Запорозьке повернуло собі втрачені території, та й, врешті-решт Переяславська угода (1654 р.).

«Ефективність влади – найважливіший показник плодотворності, результативності діяльності влади, її корисного впливу на співгромадян, на керованість цього суспільства,

його економічний, соціальний та культурний прогрес. Ефективність влади – орієнтир, ціль, а іноді й ідеал як для влади, так і для населення» [6, с. 427 – 428]. Якщо брати за один з критеріїв ефективності «керованість суспільства», то за цим показником владу Б. Хмельницького можна трактувати як ефективне урядування. Навіть за такими критеріями, як: «економічний, соціальний та культурний прогрес», влада «Великого Богдана» була ефективною. Підтвердженням цього можуть служити слова Павла Халебського: «Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшина їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та піснеспіви; крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти»... «Число освічених особливо зросло, відколи появився Хміль»... [7, с. 25 – 26]. Звісно, стосовно економічної складової ефективності влади Б. Хмельницького можуть бути цілком протилежні думки, але ми підтримуємо висновки В. Смолія та В. Степанкова. Відповідно до них новій моделі соціально-економічних відносин у козацькій державі «були властиві такі риси: відсутність (за окремими винятками) великого й середнього феодалного землеволодіння...; перехід у власність державного скарбу більшості земельного фонду вигнаних панів, королівщин і католицької церкви; утвердження козацької власності на землю; зростання землеволодіння православної церкви; започаткування гетьманського та старшинського землеволодіння; утвердження селянського землеволодіння, що являло собою окремішню від державної власність на землю» [8, с. 72]. Якщо торкатися змін у соціальній структурі тогочасного суспільства, то тут теж ми не знайдемо однастайності у оцінках здобутків та втрат. Для М. Грушевського соціальні зміни за часів Хмельниччини якщо й існували, то були малопомітними і не були рельєфними на фоні змін у сфері політичній. «Народним рухом Хмельниччину можна назвати тільки з певними застереженнями. Народні маси... були лише знаряддям в руках провідників, що зовсім не одушевлялися народними змаганнями – економічного і суспільного визволення, знищення привілеїв станів та запровадження рівності в громадських відносинах, права праці в економічних» [3, с. 488]. Український історик М. Ткаченко, натомість, вважав, що «козацька революція повністю скасу-

вала ті закони та права, що їх мали панівні верстви щодо селянина. Останній стає вільною людиною, меж між суспільними групами за Хмельниччини не існувало» [7, с. 414].

Сучасним дослідникам легко закидати Б. Хмельницькому наявність у його діях безлічі недоліків та прорахунків. Наприклад, часто трапляються і перетворюються на шаблон вислови на зразок: захист вузькостанових інтересів; недалекоглядна соціальна політика гетьмана; втрата контролю над етнічними українськими землями і т. інш. При цьому, як правило, завжди забувають про часову «прірву» між днем сьогоднішнім та далеким уже XVII століттям. Про колосальну різницю у способах мислення, у соціальному, економічному, політичному, врешті-решт, життєвому досвіді Українців нинішніх та наших козацьких предків. Інший вітчизняний вчений – Л. Окіншевич був переконаний, що «перемога 1648 р. принесла багато змін в устрою і суспільних відносинах Придніпрянської України. Але цілком визнаючи ці зміни, не можемо все ж сказати, що Україна цим самим рішуче, рішуче і повністю ліквідувала період суспільних відносин та вступила до іншого цілком нового. Не творячи унікама серед європейських країн, держав і народів, маючи загальний з ними шлях історичного розвитку, Гетьманська Україна творила свій, окремих, своєрідний і яскраво самостійний вид станового суспільства» [8, с. 29 – 30].

Показовим у цьому сенсі буде такий приклад: середньовічна людина (дозволимо собі прирівняти її з нашими предками середини XVII століття) віком 35 – 40 років у ті буремні часи вважалася довгожителем і в біологічному, і в соціальному сенсі. З цього приводу Н. Яковенко пише: «Коли ми обмежуємо минуле тільки до ракурсів, зрозумілих нашому часові (приміром, класових, релігійних чи етнічних суперечностей), то мимоволі вихолощуємо в ньому осердя – сприйняття подій серцем і розумом людини XVII століття. Це не означає, що в конкретній ситуації не спрацьовували класові, релігійні та етнічні чинники. Їх присутність годі заперечувати, але діяли вони не в режимі абстрактної оголеності, як виглядало б за кабінетними схемами істориків XX століття, а в щільному клубку внутрішніх законів своєї доби» [9, с. 283].

Ефективність влади визначається ще й тим, наскільки повно їй вдається досягнути поставлених цілей. Звісно, за такої постановки питання проблема засобів, які застосовуються для її досягнення, залишається на другому, а то й тре-

тьому плані. Перше десятиліття революції середини XVII ст. за всієї неоднозначності процесів, які відбувалися на українських землях, видається нам найбільш плідним у державо-творчому плані. За перші десять років збройної боротьби Б. Хмельницькому вдалося не тільки поширити свою владу на переважну більшість українських етнічних територій та запровадити там козацький спосіб урядування, але й утвердити чітку владну вертикаль за якої «його авторитет такий (великий), що лише він скаже, мусять зробити» [10]. На переконання В. Липинського, лише «Великому Богдану» вдалося твердою владною рукою з'єднати в єдине ціле та утримувати під контролем таку велику масу найрізноманітніших за своїми настроями, сподіваннями та інтересами людей.

У справі побороювання анархії та охлократії Б. Хмельницький спирався на церкву та духовенство як носіїв національної ідеології. Без «авторитетної релігії і церкви не вдалося ні Сагайдачному, ні, навіть, Великому Богданові зорганізувати ті, напіврозбійничі, анархічні, з найрізноманітніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, ублагородились, здисциплінувались, ...і в одним духом споєне, одне тіло державно-національне об'єднались» [14, с. 34].

Зважаючи на великий особистий політичний та життєвий досвід, Б. Хмельницький бачив необхідність зміни психологічних, психічних, якщо хочете, настанов, зміни всієї системи цінностей, в тому числі й моральних, притаманних тогочасному суспільству, тобто «перетворення свободолюбивих анархістів: шляхтичів і козаків – сторонників «рівності та свобод» шляхетсько-республіканської Речі Посполитої і заступників запорозького народовластя «черні низової» – в слуг і оборонців твердого державного ладу...» [12, с. 120].

Деякі дослідники схильні давати пояснення «ефективності влади» як додатковому компоненту, який доповнює, а почасти й замінює собою легітимність влади. Саме «ефективність влади» може допомогти в стабілізації політичної системи навіть за умов її недостатньої легітимності. Приймаючи такі обґрунтування «ефективності влади», ми в нашому конкретному випадку повинні враховувати декілька моментів: про яку легітимність влади йдеться у нас; що ми розуміємо під «економічною ефективністю влади». Стосовно «легітимності влади», то з нашого погляду влада Б. Хмельницького відповідає запропонованому М. Вебером «традиційному типу

легітимності». При цьому важливим, якщо не визначальним, з нашого погляду є те, що Б. Хмельницький володів тим переліком якостей які М. Вебер назвав «харизмою» [13, с. 21]. «Харизмою треба називати таку якість особистості, яка визнається як «незвичайна», завдяки якій вона (особистість – С.П.) оцінюється як наділена надзвичайними, надлюдськими або специфічно особливими силами та властивостями, недосяжними для інших людей. Вона (особистість – С. П.) розглядається як послана Богом або як вірець» [16]. Запропоноване М. Вебером визначення повною мірою підтверджується тим, як розуміли владу Хмельницького у тогочасному суспільстві. В. Смолій та В. Степанков наводять слова члена українського посольства чигиринського хорунжого Василя, сказані М. Потоцькому: «Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак, цей гетьман від Бога даний і (ним) гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине». [6, с. 63].

Щодо «економічної ефективності влади», то тут найкращим показником буде те, що держава Б. Хмельницького майже ніколи не відчувала нестачі коштів, при тому що країна перебувала в стані перманентних військових дій, загальній зовнішньо-політичній нестабільності та складній внутрішній соціальній напрузі. Інша справа, що ця стабільність забезпечувалася за рахунок посилення податкового тиску на переважну більшість населення, багаті трофеї під час вдалих військових компаній та підпорядкування козацькій юрисдикції нових територій.

Підводячи підсумок усьому вищевикладеному, зокрема зауважимо. По-перше, влада Б. Хмельницького, маючи з самого початку своїм джерелом волю козацького загалу, поступово починає набувати рис авторитарної влади. По-друге, починаючи приблизно з 1649 р., у Б. Хмельницького чітко простежується намагання утвердити свою владу як монаршу, з правом передачі у спадок нащадкам. По-третє, ефективність авторитарної (в перспективі монаршої) влади Хмельницького ні в кого, ані в сучасників, ані в потомків, не викликала сумнівів. Свідчення тому його здатність задавлювати у самому зародку всілякі прояви анархії та охлократії та ефективно боротися з олігархічними тенденціями серед старшини.

Навіть зважаючи на полярність в оцінках особи Б. Хмельницького, наприклад, П. Кулішем та В. Липинським, діяльність колишнього чигиринського сотника стала наріжним ка-

менем української державності на багато століть вперед, аж до сьогодні. У свою чергу, М. Грушевський у своїй статті «Мазепинство» і «Богданівство» попри всю критичність до дій Б. Хмельницького все ж зазначав: «Як відомо всякому ознайомленому з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї» [14, с. 202].

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/borlan/opys.htm> Г. Л. де Боплан. Опис України; [Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк]. – Київ, 1990.
2. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та. 1993. – 431 с.
3. Грушевський М. С. Твори у 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002 – Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895 – 1900)». – 2004. – 696 с.
4. Власть в жизни и наука о власти. Словарь-справочник. /Под общ. ред. В. Ф. Халипова – М., Витязь, 2004 г. – 440 с.
5. Халєбський Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упорядн. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. – К.: Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. – 293 с.
6. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.
7. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII – XVIII вв. //Зап. іст. – філол. відділу УАН. – Київ, 1931. – Кн. 26. – /Цитовано за: Історія української культури у 5-ти т. / Головна редкол. Б. Патон, Г. Вервес, І. Курас та ін. – Київ : Наукова думка, 2003 – Т. 3 «Українська культура другої половини XVII–XVIII століть». – 2003. – 1246 с.
8. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права: Право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен: Б.В., 1947. – 171 с.
9. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – 472 с., іл.
10. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 225/II. – Арк. 326.
11. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк: Булава, 1956. – 111 с.
12. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – К.: Дніпро, 1997. – 320 с.
13. СОЦИС / Социологические исследования. – 1988 г. – № 5
14. Грушевський М. С. Твори у 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002 – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)» – 2005. – 704 с.